National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2025; 1(61): 192-193
© 2025 NJHSR
www.sanskritarticle.com

अविनाशः
शोधच्छात्रः,
कर्नाटकसंस्कृत् विश्वविद्यालयः,
बेङ्गलूरु

Correspondence:
अविनाशः
शोधच्छात्रः,
कर्नाटकसंस्कृत् विश्वविद्यालयः,
बेङ्गलूरु

बौद्धदर्शनरीत्या चित्तम्

अविनाशः

'मन् एव् मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः'[1] इत्युक्तदिशा मनसः महत्वं अस्माकं शास्त्रेषु कीदृशं वर्तत् इति ज्ञायते। तत्रापि दर्शनेषु मनसः विषये सर्वेऽपि स्वाभिप्रायं निरूपितवन्तः। तत्र् बौद्धदर्शने कथं मण्डयन्तीति पश्यामः ॥

बौद्धाः सौत्रान्तिक् वैभाषिक् यौगाचर् माध्यमिकभेदेन् चतुर्विधास्सन्ति । एते सर्वेऽपि मनसः अस्तित्वं प्राधान्यञ्च् बहुमुखतया प्रतिपादयन्ति। मनः चित्तं विज्ञानं विज्ञप्तिश्चेति समानार्थकश्शब्दाः। मनः द्वादशायतेन्तर्गतम्। तच्च् बुद्धिव्यतिरिक्तमिति तेषामभिप्रायः । सर्वदर्शनसङ्ग्र् हकारेणैवमुक्तम् -

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव् तथा कर्मेन्द्रियाणि च्।
मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधीः॥[2] इति ।

योगाचारमतानुयायिनः काम, रूप अरूपधातु त्रयात्मकः प्रपञ्चः विज्ञानरूपमेवेति कथयन्ति। बौद्धानां नये मनः ननित्यमपि तु क्षणिकमेव। तच्च शीघ्रं चलति । मनसः शीघ्रगमने प्रतिघाताः न सम्भवन्ति।

नियतविषयकानां चक्षुरादीनामाश्रयमालम्बनञ्च प्रसिद्धम् । मनसस्त्व नियतविषयकत्वात् क्लिष्टत्वाच्च आश्रयं आलम्बनं वा न प्रसिद्धम्। विज्ञानं निरालम्बनं न तिष्ठतीति तस्य आलयविज्ञानमेवाश्रयत्वेन कल्प्यते। तदुक्तं "तदालम्बं मनो नाम विज्ञानं मननात्मकम्" इति मननस्वभावात्मकत्वादेव मनसः मनश्शब्दव्यपदेशः।

बौद्धेषु सौत्रान्तिकानां मते मनः इन्द्रियं भवति। ते च द्वाविंशति संख्याकानि इन्द्रियाणि कथयन्ति। सौत्रान्तिकमतानुयायी हरिवर्मा स्वीये सत्यसिद्धिशास्त्रे- "तथागतः संसारस्थितिप्रवृत्ति निवृत्ति व्यवदानार्थकत्वेन द्वाविंशतीन्द्रियाण्यवोचत्" इति तथागतस्याभिप्रायम् विशदीचकार। द्वाविंशतीन्द्रियाणि तु सत्यसिद्धिशास्त्रग्रन्थस्य सम्पादाकैरैयास्वामिशास्त्रिभिरेवं नामतो निर्दिष्टानि चक्षुस्-श्रोत्र-घ्राण-जिह्वा- काम- मनस्- स्त्री-पुरुष- जीवित- सुख- दुःख- सौमनस्य- दौर्मनस्य- उपेक्षा श्रद्धा- वीर्यस्मृति- समाधि- प्रज्ञा- अनाज्ञात- ज्ञास्यामि- आज्ञा- अज्ञातावीन्द्रिय[3] इति ।

हरिवर्मणैव स्वयमुद्धोषितमिन्द्रियत्वं मनसः- सर्वस्त्वानामाद्यशरीरानुभवो विज्ञानमूलकः। तद्विज्ञानं चक्षुरादिभ्यः षोढा समुत्पद्यते इति षडिन्द्रियाण्युच्यन्ते यत् चक्षुरिन्द्रियं यावत् मन इन्द्रियमिति । षड् विज्ञानजनक्त्वादिन्द्रियाणि षडेव इति ।

मन क्षणिकं भवति न तु स्थिरम् । तच्च प्रतिक्षणं उत्पद्यते विनश्यति चेति सौत्रान्तिकानामभिप्रायः।

आशुसञ्चारि मनः क्रमेणैवेन्द्रियैस्संयुज्याऽपि युगपत् ज्ञानोत्पत्तिभ्रमं कल्पवतीति वैशेषिकाः नैयायिकाश्च मनसः शीघ्रचलनत्वं यद्वदन्ति तन्निराकर्तुं हरिवर्मणा बहव उपायाः प्रदर्शिताः । तद्यथा-

यदवादीः मनः सञ्चरतीति। तदयुक्तम्। कस्मात् । मनः प्रतिक्षणमुत्पन्न विनाशि वायुवत् कर्मवद्वा। प्रतिक्षणोत्पन्नविनाशिधर्मस्य नास्ति गति लक्षणम् । किञ्च मनो गच्छतीति किं ज्ञात्वा गच्छेत्। उताज्ञात्वा गच्छेत् । तदुभयमयुक्तम् । यदि पूर्वमेव ज्ञातवत् किं गमनेन। यद्यज्ञातवत् किमर्थं गमनम्? यदि चित्तं चक्षुषि वर्तते । कथं कर्णं प्राप्नोति । यत् चित्तं मन्यते श्रोत्रं गमिष्यामीति तत् श्रोत्रस्मरणम् । या शब्दशुश्रूषा

सैव शब्दस्मृतिः । यदि चक्षुषि वर्तमानं चित्तं न तदा (श्रोत्र) स्मरणं भवति । एवमिन्द्रियान्तरेऽपि । अतो मनो न गच्छति । यः पुमान् पूर्वं नगरादीन् दृष्टवान् स इदानीं पूर्वमनुरुध्य स्मरति न जानाति प्रत्युत्पन्नान् । अतो मनो न गच्छति । यदि (मनो) धर्मोगच्छति, पूर्वसन्निकृष्टं पश्चाद्विप्रकृष्टं (गच्छेत्) इदानीन्तु सन्निकृष्टं विप्रदृष्टञ्च युगपत् स्मरति । अतो ज्ञायते न गच्छतीति। यो धर्मो गच्छति सोऽन्तराले सर्वान् विषयान् जानीयात्। यथा कश्चित् सञ्चरन् मध्येमार्गं रूपादीन् पदार्थान् जानाति। न तथा मनः। यथा चित्तमसदपि जानति यदुतातीतमनागतं शशशृङ्गं कूर्मरोमाहिपादं वायुरूपं लोहितलवण-गन्धमित्यादीनि(सर्वाण्यपि) जानाति। सर्वेषामप्राप्तत्वात्। अतो ज्ञायते न मनो गच्छतीति।

यदि चिन्तमालम्बनं प्राप्नोति तदा अज्ञानसंशयज्ञान मिथ्याज्ञानानि न स्युः। वस्तुतस्तु सन्ति तानि। अतो ज्ञायते न गच्छतीति। चित्तस्यालम्बनं निर्वाणं चित्तं यदि प्राप्नोति संस्कृतेनासंस्कृतं प्राप्यते। तत्तु न युक्तम्। पुनरावृत्ति निसारण (लक्षण) मसंस्कृतं संस्कृते प्रविशतीदमप्युक्तम्। यदि परलोकोऽस्तीति स्मरति। तदा चित्तं परलोकम् प्राप्नोति तत्कायो मृतो भवेत्। न पुररूज्जीवेत्। अतो न गच्छति। चित्तमनागतं स्मरदनागतं प्राप्नोति। न हि प्रत्युत्पन्नो धर्मोऽनुगतो भवेत्। अतीतं स्मरचिन्तमतीते वर्तते न ह्यतीतगतो धर्मः प्रत्युत्पन्नः स्यात्। अतो ज्ञायते नगच्छतीति। रागचित्तात् मुखे रूपान्तरमुत्पद्यते। तथा द्वेषादिभ्योऽपि। यदि चित्तं देशान्तरम् प्राप्नोति। तदा रूपभेदो न स्यात् । अतो ज्ञायते न गच्छतीति ।

किञ्चालम्बनस्थं चित्तं वेदेनेत्युच्यते । ता वेदनास्तिस्रः- दुःखा वा सुखा वा अदुःखसुखा वेति। यदि चित्तं प्रदेशान्तरम् प्राप्नोति तदा ता वेदना न स्युः । अतो न गच्छति । चित्तश्च कायनिश्चितम् । यथोक्तं सूत्रे नामरूपाश्रितं विज्ञानमिति। अतः कायं विहाय नान्यत्र गच्छति। कायश्च विज्ञानसंयुक्तस्सन् काय इत्युच्यते । यदि चित्तं देशान्तरे वर्तते। कायो निर्विज्ञानः स्यात्। आलम्बनं विज्ञानसंयुक्तं पुनः सविज्ञानमित्युच्यते। अतो न गच्छति। स्वप्ने चित्तमन्या दिशो न गच्छति । मैवम् । स्वप्ने शुक्रस्खलनादि चेष्टितानि सर्वाणि कायगतानि। चित्तविपर्ययादन्यत्र दिशि वर्तते इति वदन्ति । न तु वस्तुतो गच्छति। स्वप्ने च क्रियाः सर्वास्ता मिथ्याः। यथा कश्चित् स्वप्ने पिबति नैव तत् तृष्णामनयति। स्वप्ने च (पाप) कर्मचर्यादिनपातकं भवति। अतः मनोऽपि न गच्छति। चित्तं दृष्टे श्रुते मते ज्ञाते धर्ममात्रे वर्तते। न धर्मान्तरं चरति । यदि गमनेन प्राप्नोति तदा धर्मान्तरमपि जानीयात्। ऋद्धिप्रभावितं मनो गच्छति । अन्या दिशश्चप्राप्नोति[4]। इति ।

चित्तमेकमथवाऽनेकमितिविषये बहुधा विमृश्य समाधानरूपेण चित्तबहुत्वमेव प्रदर्शयति हरिवर्मा चित्तबहुत्वप्रदर्शनवर्गे[5]।

मनसो निश्चलत्वात् चक्षुरादिषु संयुक्तमन्यत्र न गच्छति। प्रतीन्द्रियमेकैकं चित्तमुत्पद्यते। तच्च क्षणिकं भवतीति शीघ्रमेव विनश्यति। **"चित्तानिकिं क्षणिकानि उत किञ्चित् कलस्थायीनि। केचिदाहुः- किञ्चित् कालस्थायीनीति। कस्मात्। रूपादीनां प्रत्यायनात्। यत् क्षणिकं न तत् प्रत्याययेत्, अतो नास्थायि भवति"**

इति पूर्वपक्षं कृत्वा, चित्तं प्रत्यायकमित्यतोऽक्षणिकमिति। तदयुक्तम्। चित्तगतनिमित्तानां बलात् (चित्तं) प्रत्याययति। न स्थायिबलात्। इत्यादिना क्षणिकत्वम् चित्तस्य साधयति। बहून्यपि चित्तानि एकस्मिन् क्षणे नोत्पद्यन्ते। तेषामुत्पत्तौ कश्चित् क्रमोऽस्तीति विज्ञानान्यपि क्रमेणैव जायन्ते, न युगपत् । तदुक्तं सत्यसिद्धिशास्त्रस्य विज्ञानायौगपद्यवर्गे- "बहूनि विज्ञानानि युगपदेककालमुत्पद्यन्त इति। तदयुक्तम्। कस्मात्। विज्ञानं मनस्कारमेक्ष्योत्पद्यते। यथोक्तं सूत्रे- चक्षुरनुपहितम् भवति। रूपमाभासगतं भवति। विज्ञानोत्पादको मनस्कारश्च यदि न भवति। तदा न चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यत इति। अतो ज्ञायते विज्ञानानि मनस्कारमपेक्ष्य भवन्ति । नैककालिकानीति। सर्वे चोत्पत्तिधर्माणः कर्मकरणाधीनाः चित्तस्यैकैकश उत्पत्तेः। न हि पृथिवी नरकादिविपाक एककालम् वेद्यते। यदि बहूनि चित्तानि युगपदुत्पद्यन्ते तदा युगपद्वेदना स्यात्" इति ।

चित्तमेव कर्मक्लेशानां कारणम्। चित्तस्य निरोधं कुर्वतो जनस्य कर्मक्लेशाः पुनर्नजायन्ते। प्रज्ञप्तिचित्तं, धर्मचित्तं, शून्यताचित्तमिति त्रिविधस्य चित्तस्य निरोधात् सर्वदुःखेभ्योऽत्यन्तं विमुच्यत इत्ति सौत्रान्तिकानामाशयः। इत्येवं रीत्या मनसः विषये स्वाभिप्रायम् मण्डयन्ति बौद्धाः ॥

पाद टिप्पणी: -

[1]भगवद्गीता

[2]सर्वदर्शनसङ्ग्रहः- बौद्धदर्शनम्

[3]सत्यसिद्धिशास्त्रम्- चतुस्सात्यवर्गः- १-१७ पृ.सं ५५

[4]सत्यसिद्धिशास्त्रम्- मनोवर्गः २-५३

[5]सत्यसिद्धिशास्त्रम्- चित्तबहुत्ववर्ग २-६८